

MARXISTISCHE WETENSCHAP EN IDEOLOGIE

Kantttekeningen bij Siep Stuurman, *Kapitalisme en burgerlijke staat**

Meindert Fennema

Arnold Koper

Kees van der Pijl

Inleiding

In deze bijdrage willen we ingaan op enkele problemen die rijzen bij lezing van het boek van Siep Stuurman, *Kapitalisme en burgerlijke staat — een inleiding in de marxistische politieke theorie*. Een algemene karakteristiek van het boek zullen we hier niet geven. Door sommigen van ons is dat elders reeds gedaan.¹ In dit artikel willen we allereerst de opzet van de schrijver honoreren, als hij — op p. 16 van zijn boek — schrijft, de discussie over de marxistische politieke theorie in Nederland te willen stimuleren.

“Kapitalisme en burgerlijke staat” is, het zij nog eens herhaald, een imposante en zeer helder geschreven synthese van theorieën over de staat in het kapitalisme. Gaat deze synthese op een aantal punten verder dan wat er over dit onderwerp al aan literatuur bestond, daar staat tegenover dat uit het synthetische karakter van het boek specifieke tegenstrijdigheden voortkomen. Het is een sterk op Althusser en Poulantzas geënte kritiek op het economisme, maar bevat zelf, in de laatste drie hoofdstukken met name, krasse staaltjes van zulk economisme, bijvoorbeeld waar de sociaal-democratie wordt verklaard uit de economische concessieruimte in het imperialisme (p. 346). Een andere tegenstrijdigheid die te herleiden is tot het willen verwerken van onderling moeilijk verenigbare opvattingen komt tot uitdrukking op p. 62. Daar schrijft Stuurman, na een uiteenzetting over het onderscheid tussen economie en politiek, dat deze specifiek zijn voor het kapitalisme. Alleen in de kapitalistische produktiewijze heeft het economische specifieke eigen wetmatigheden; in de voorafgaande produktiewijzen zijn de fundamentele produktieve relaties daarentegen... altijd een eenheid van ‘economische’ en ‘politiek-ideologische’ betrekkingen. Maar de centrale theoretische stelling van het boek, zoals die op p. 219 wordt geformuleerd, heeft onmiskenbaar een algemenere strekking en zegt dus ook niets over dit toch essentiële verschil. “Tegenover de conceptie

* Met dank aan Jan de Jong voor zijn bijdrage aan de totstandkoming van dit artikel: 1. Vergelijk K. van der Pijl in *De Waarheid*, 1/7/78; A. Koper en J. de Jong in *STUDENT*, september 1978.

van een actieve, dynamische 'basis' en een passieve 'bovenbouw'", zo luidt deze stelling, "stellen we de conceptie van *het historisch proces als een complexe structuur van relatief autonome deelprocessen*. Deze deelprocessen bezitten ieder een eigen effectiviteit, een eigen *interne logika*."

Het is deze opvatting van Stuurman, die in het achtste, algemeen-theoretische hoofdstuk van zijn boek de afsluiting vormt van een in de eraan voorafgaande hoofdstukken ontwikkelde kritiek op het economisme. Deze kritiek is tevens een —onuitgesproken — kritiek op de politiek van de kommunistische partijen. "De strategische concepties die aan de oktober-revolutie waren ontleend", schrijft hij, "hebben sedertdien nergens in de westerse wereld geleid tot een succesvolle socialistische omwenteling." (p. 9) In zijn kritiek hanteert Stuurman echter niet het middel van een polemiek met de politieke erfgenamen van die strategische concepties, maar levert hij een wetenschappelijke kritiek op een daaraan ten grondslag liggende, dogmatische variant van het marxisme en uiteindelijk ook op het historisch materialisme zelf.

Onze stelling is nu de volgende. Omdat Stuurmans kritiek op het economisme een *negatieve* kritiek blijft, dat wil zeggen omdat hij in zijn kritiek niet aangeeft welke relaties er dan tussen de relatief autonome structuren economie, politiek en ideologie moeten worden aangenomen *in plaats van* de mechanische, reducerende relaties die een dogmatisch-marxistische benadering ertussen veronderstelt, komt hij niet tot een bevredigende verklaring van bovenbouwverschijnselen. Dit concentreert zich in zijn opvatting van ideologie. Evenmin als dit door Althusser of Poulantzas wordt gedaan, komt Stuurman, afgezien van een andere terminologie, met een *verklaring* voor het economisme, noch voor het klassenbewustzijn überhaupt.

Onze kritiek is als volgt opgebouwd. Allereerst willen wij de rol van het bewustzijn en de ideologie onderzoeken. Op basis van de hierover door de grondleggers van het marxisme ontwikkelde theorieën, zullen we trachten een aanzet tot een materialistische ideologietheorie te geven. Vervolgens zullen we in het tweede gedeelte van het artikel aangeven, dat ook binnen de arbeidersbeweging "ideeën de reflectie zijn van materiële verhoudingen" en enige opmerkingen maken over het economisme in het licht van de geschiedenis van de kommunistische partijen. Tenslotte zullen we nagaan, hoe dit alles zich verhoudt tot hetgeen Stuurman in zijn boek naar voren brengt en laten zien dat zijn nieuwe theorie op het punt van een politieke strategie onvermijdelijk onvruchtbaar moet blijven.

Een laatste opmerking betreft het belang van een discussie over staat en politiek in het algemeen, en van de door Stuurman naar voren gebrachte theorie en onze kritiek daarop in het bijzonder. Het gaat hier niet om

een poging een 'officieel', 'orthodox' marxisme vrij te houden van smetten in de vorm van nieuwe inzichten. Mèt Stuurman zijn wij van mening, dat "de voortdurende verkondiging dat men het enige 'echte' marxistische standpunt inneemt", niets helpt. Iets anders is, dat het marxisme de wetenschap van de weg naar het socialisme wil zijn, en al kunnen — in ieder geval op papier — vele wegen naar het socialisme leiden, het is niet zoals met Rome, dat alle wegen daar uitkomen. Ook het Chili van vandaag, met zijn folterkelders en hongerende bevolking, leek onder de Unidad Popular op weg naar het socialisme!

In een ernstige crisis van het kapitalisme, zoals we die nu ervaren, is een kritische theorie van de kapitalistische maatschappij en staat niet meer voldoende. Een strategie van de arbeidersklasse vereist een wetenschappelijke grondslag, die uitgaat van de concrete omstandigheden van het land in kwestie en het betreffende tijdperk en er de mogelijkheden voor een doorbraak in socialistische richting in onderkent. Deze eis van aktualiteit vereist op haar beurt een voortdurende herbezinning op de marxistische theorie; verouderde of versteende concepties dienen overboord te worden gezet. Stuurmans boek is daar zelf ongetwijfeld een poging toe. Niet dáártegen, maar tegen het verdwijnen van het socialistisch perspectief zelf is onze kritiek dan ook gericht.

1. Bewustzijn en ideologie in het marxisme

1.1. Arbeid en bewustzijn

Voor de grondleggers van het marxisme gold, dat bewustzijnsinhouden de reflectie zijn van materiële verhoudingen. Het materialisme, dat gewaarwordingen en bewustzijn opvat als materie die op een bepaalde wijze is georganiseerd, kent het bewustzijn daarmee een plaats toe als *aspekt* van die materie; dus niet als een gevolg ervan, of iets dergelijks. Dit was ook Marx' uitgangspunt, en daarom kon hij ook, te beginnen met zijn stellingen over Feuerbach, de nadruk leggen op de *aktieve* kant van de mens als 'materie', zijn praktijk als scheppend wezen in de strijd met de hem omringende natuurkrachten. Marx ging uit van de arbeid en de daaruit voortvloeiende veranderingen in zowel de omringende natuur als in de menselijke natuur zelf. Bij de mens is het bezig zijn met de natuur aan het instinktmatige ontgroeid, en heeft zich in wisselwerking met de routine en de verbetering van de arbeidsmethoden een relatief vooruitziend, plannend bewustzijn ontwikkeld in bepaalde delen van de hersenen. "Wat de slechtste bouwmeester van de beste bij onderscheidt", aldus Marx, "is dat hij de cel in zijn hoofd heeft gebouwd alvorens hij haar uit was bouwte".² En de

2. K. Marx, *Das Kapital I*, Marx-Engels Werke (MEW) Bd. 23, p. 193.

Franse dichter en essayist Valéry schrijft: ... "De mens wordt niet één met de materialen van zijn ... bezigheid, maar gaat van het materiaal naar zijn geestelijke voorstelling, van zijn geest naar zijn model, en ruilt op ieder moment *wat hij wil* voor *wat hij kan*, en *wat hij kan* voor *wat hij bereikt*." ³

Hoewel dus, om de formulering van de "Duitse ideologie" aan te houden, "de produktie van ideeën, voorstellingen, bewustzijn, *in eerste instantie* direkt vervlochten (is) met de materiële aktiviteit en het materiële verkeer van de mens" ⁴, staat het bewustzijn met zijn drager, de mens, in een aktieve verhouding tot de overige materie. Het is immers ontstaan en verweven met het ingrijpen daarin. Daarom ook kan het bewustzijn zich ten opzichte van de arbeid relatief verzelfstandigen en een vermogen tot interne reflektie ontwikkelen. Dit laatste neemt niet direkt de vorm aan van 'diepere kennis', of iets dergelijks, integendeel. "Oude maatschappelijke produktie-organismen ... (...) worden gekenmerkt door een lage graad van arbeidsproduktiviteit en door de daarmee korresponderende beperkte verhoudingen tussen de mensen binnen het produktieproces van hun materiële levensbehoeften en dus ook tot elkaar en tot de natuur. *Deze werkelijke beperking wordt op het ideële vlak weerspiegeld door de oude natuur- en volksgodsdiënen*," schreef Marx in "Das Kapital". ⁵

De mentale aktiviteit van de primitieve mens leidt dus allerminst tot bijvoorbeeld een bescheiden, pragmatisch bewustzijn, nee, de 'weerspiegeling' is van een heel ander karakter. Dit heeft belangrijke maatschappelijke konsekwenties. Immers, als we zeggen dat de mens de natuur en daarmee zichzelf omvormt, hebben we het niet over de geïsoleerde mens. De verhouding tussen mens en natuur krijgt gestalte in sociale verhoudingen. Die sociale verhoudingen worden gevormd ongeacht of de mensen zich dát bewust zijn: "In de maatschappelijke produktie van hun leven treden de mensen in bepaalde, noodzakelijke, van hun wil onafhankelijke verhoudingen, produktieverhoudingen", luidt het in de beroemde formule uit "Zur Kritik der politischen Oekonomie". Er is wel een maatschappelijk bewustzijn, een bewustzijn dat de mensen gemeen hebben, maar dat is aanvankelijk vooral de reflektie van de nietigheid van de menselijke vermogens — materieel en mentaal — in verhouding tot de ongekontroleerde natuurkrachten.

De maatschappelijke verhoudingen worden hierdoor reeds in het proces van hun ontstaan zelf, en verder in hun reproductie, beïnvloed. Ze worden

3. Geciteerd bij H. Braverman, *Labor and monopoly capital*, New York/London 1974, p. 46ⁿ.

4. K. Marx, F. Engels, "Die deutsche Ideologie", *MEW* 3, p. 26, kursivering toegevoegd.

5. *MEW* 23, p. 93, kursivering toegevoegd.

niet slechts rond produktie en distributie gestructureerd, maar ontlenen hun vorm tevens aan het feit dat binnen het maatschappelijk verband leidersposities het karakter hebben van 'bemiddeling' tussen mens en natuur, praktisch en ideologisch. Vanaf het begin van de menselijke geschiedenis geeft het maatschappelijke bewustzijn dus vormen te zien, die te begrijpen zijn als de reflectie van een beperkte maatschappelijke beheersing van de natuur; *specifieke* heers- en uitbuitingsverhoudingen binnen een gegeven maatschappij worden op een eveneens *specifieke* wijze gemystificeerd door — en voor verder ontwikkelde maatschappijvormen zouden we zeggen, gelegitimeerd bij de gratie van — die beperkte beheersing van de natuur. Ontwikkelt de arbeidsproductiviteit zich, dan "slaan deze verhoudingen van vormen waarin de produktiekrachten tot ontwikkeling komen, om in ketenen daarvan" (Marx) — en kunnen ze ook als zodanig worden begrepen.

1.2. Bewustzijn en ideologie in het kapitalisme

Na het voorgaande zal het niet meer verbazen, dat Marx het in het eerste hoofdstuk van "Das Kapital" heeft over het *fetisj*-karakter van de waren-economie als typische mystifikatie, die door deze produktiewijze in het leven wordt geroepen. Het waren-fetisjisme bestaat erin, "dat (de waren-vorm) de mensen het maatschappelijk karakter van hun eigen arbeid voorspiegelt als objektieve eigenschappen van de arbeidsprodukten zelf, ... (...) en daardoor de maatschappelijke verhouding van de producenten tot de totale arbeid als een buiten hen staande verhouding van dingen."⁶

In het kapitalisme, waarin ook de arbeidskracht zelf koopwaar is, neemt het gemystificeerde maatschappelijk bewustzijn van de waren-economie ook weer verder ontwikkelde vormen aan. Het kapitalistisch produktie- en cirkulatieproces roept volgens Marx in het bewustzijn van de "Produktions-agenten" voorstellingen op, die hun opgedeeld zijn in tijd en ruimte reflekteren. De principiële gelijkheid van de burgers als individuen, de (ontwikkeling van) de produktie als een technisch en maatschappelijk neutraal proces, etc. Tegelijkertijd krijgt het akkumulatieproces, zoals zich dat op wereldschaal voltrekt, juist een steeds inniger samenhang; de objektieve vermaatschappelijking vraagt steeds duidelijker om een planmatige aanpak.

6. MEW 23, p. 87. Evenmin is het vreemd, dat Marx met dit maatschappelijk bewustzijn een specifieke godsdienstige vorm in verband brengt, namelijk het protestantisme. De religie ontwikkelt zich immers niet volgens een eigen interne logika, maar sekulariseert, verzakelijkt, met de toenemende maatschappelijke arbeidsproductiviteit van "oude natuurgodsdienst" tot een privé-zaak.

Bij de individuele betrokkenen evenwel komen de technische en geografische expansie, maar ook de crises daarin, over als natuurverschijnselen. Wat niet wordt gezien, of liever, wat niet *vanzelf* zichtbaar is, is dat de genoemde ontwikkelingen het resultaat zijn van de onderlinge worsteling van uitbuiters en uitgebuitenen, en daaraan hun dynamiek ontlenu; en dat de mensen hun geschiedenis en hun menselijkheid kunnen 'heroveren', niet door een strijd tegen de techniek of het stopzetten van de groei of iets dergelijks, maar slechts door een maatschappelijke omwenteling die aan de uitbuiting en de produktie voor de winst een eind maakt en voor de blinde "Eigenlogik" van het kapitalisme de bewuste logika van de planekonomie in de plaats stelt.

Het dagelijks gebeuren in het kapitalisme laat het bewustzijn die stap niet spontaan maken. Ook in het bewustzijn van de arbeiders ontstaat als reflectie van de uitbuiting slechts een vakbondsbeuustzijn, een beuustzijn dat zich op de koop en verkoop van de arbeidskracht fixeert en de voorwaarden daarvoor niet 'im Frage stelt'. Het is weliswaar een — spontaan — klassebeuustzijn, maar het blijft dóór die spontaniteit bevangen in fetisjistische koncepties.

Deze vormen van waren- en loonfetisjisme, van trade-unionisme, zijn geen statische gemoedstoestanden, maar zijn als produkt van het kapitalisme onderworpen aan de dynamiek van de produktiewijze. De ontwikkeling van het kapitalisme kan daarbij worden begrepen als een konkrete samenloop van uitwegen die het kapitaal vindt uit de tegenstrijdigheden van de produktiewijze: mechanisatie van de produktie als antwoord op schaarste en strijdbaarheid van de arbeiders, internationalisatie en vermaatschappelijking als uitwegen uit de problemen op het niveau van respektievelijk de cirkulatie van het kapitaal en de winstvoet.⁷ Op ieder abstraktieniveau vinden bepaalde beuustzijnsinhouden, die samen het maatschappelijk beuustzijn vormen van het kapitalisme op zijn 'vlucht vooruit', hun verklaring.

Over de veranderingen, die voortvloeien uit de mechanisatie van de produktie, maakt Gramsci in zijn Gevangenisaantekeningen onder de titel "Amerikanisme en Fordisme" belangrijke opmerkingen. De intensivering van de arbeid, gebaseerd op een verdergaande arbeidsdeling en rationalisatie van de produktie, vereist niet alleen het wetenschappelijk management van Taylor, aldus Gramsci. Het vereist niet alleen een relatief hoog loon waardoor het arbeidsverloop gedeeltelijk kan worden bestreden en de materiële basis wordt gelegd voor de reproductie van de arbeidskracht op

7. Vergelijk voor deze methode van abstraktie K. van der Pijl, *Een Amerikaans Plan voor Europa*, Amsterdam 1978, met name hfd. 1 t/m 3.

een hoger niveau. Het vereist tevens een ander bewustzijn bij de arbeiders: een bewustzijn dat het hen mogelijk maakt de steeds uitputtender arbeid vol te houden. Waar dit bewustzijn als effect van de repetitieve, mechanische arbeid niet spontaan ontstaat, treden ondernemers en tenslotte de staat, de kerk, etc., op om het ontstaan ervan te bevorderen. Ford liet zijn arbeiders bespioneren om er zeker van te zijn dat zijn goeie geld niet aan uitspattingen opging, de Amerikaanse staat ging nog wat verder en kondigde de Drooglegging af. Immers, "het is noodzakelijk voor de arbeider om zijn extra-geld 'rationeel' te besteden teneinde zijn mentale en fysieke inzetbaarheid te handhaven, vernieuwen en zo mogelijk te vergroten en haar niet te ondermijnen of te vernietigen. Daarom wordt de strijd tegen de alcohol, het gevaarlijkste vernietigingsmiddel van de arbeidskracht, een functie van de staat ... (...) (Daarnaast) is misbruik en onregelmatigheid van de seksuele functies, na het alcoholisme, de gevaarlijkste vijand van mentale energie ..." (...) "De werknemer die na een nacht van 'excessen' naar zijn werk gaat, kan zijn werk niet goed doen. De verheerlijking van de hartstocht is niet in overeenstemming te brengen met de ge'time'de bewegingen van produktieve handelingen aan de meest geperfectioneerde automaat. Dit samenstel van direkte en indirecte repressie en dwang, uitgeoefend op de massa's, zal ongetwijfeld resultaten afwerpen ..." ⁸

Zag Gramsci hier een nieuwe dageraad voor een stabiel gezinsleven, met name na de oorlog is zichtbaar geworden dat de voortdurende revolutionering van de technische basis van het productieproces tevens de grondslag legt voor de vermaatschappelijking van de kwalifikatie en de reproductie van de arbeidskracht. Opleiding, herstel en het weer oppeppen van de arbeidskracht worden in toenemende mate in een stelsel van maatschappelijke, kollektieve voorzieningen georganiseerd. Deze ontwikkeling is van wezenlijke betekenis voor het maatschappelijk bewustzijn; bijvoorbeeld omdat de materiële basis van het gezin er ... door wordt ondermijnd. Zouden we de 'repressie en dwang' in Gramsci's tijd daarom in verband kunnen brengen met bijvoorbeeld de ideologie van het fascisme, vandaag de dag moeten we hier juist denken aan de *krisis* van het gezin en de enorme opleving van het maatschappelijk zelfbewustzijn van de vrouwen, zoals die in de vrouwenbeweging en het feminisme gestalte krijgt.

Voor de internationalisering van de produktie, een volgend niveau waarop specifieke bewustzijnsinhouden in het kapitalisme aan materiële verhoudingen kunnen worden gerelateerd, is door de overzeese roof- en goederenhandel in de vroegste geschiedenis van het kapitalisme al de basis

8. A. Gramsci, "Americanism and Fordism", *Prison Notebooks*, Int. Publishers Ed., New York 1978, pp. 303/305.

gelegd. Het in die tijd heersende zelfbegrip van de Europeaan was weer godsdienstig van aard: tegenover de heidense buitenwereld wisten de Europese vorsten hun onderdanen zich zeker van het ware geloof. De hieraan ontleende gevoelens van superioriteit ten opzichte van de niet-Europese volken moesten echter gedeeltelijk plaats maken voor de praktische erkenning van de macht van deze 'heidenen', toen met de grote ontdekkingsreizen en de revolutie van de zeevaart de Europeanen oog in oog kwamen te staan met het Mogul rijk in India, met de Turken, de Chinezen, etc.

Pas met de industriële revolutie, die de krachtsverhoudingen definitief in het voordeel van de koloniale mogendheden liet doorslaan ontstond een sekulaire en uitermate giftige variant van dit oude superioriteitsgevoel in de vorm van het moderne racisme. Het was de zich snel ontwikkelende biologie die nu de 'wetenschappelijke' argumenten leverde op grond van de door haar ontworpen klassifikaties. "Ook de mens had zijn plaats in dit systeem (dat reikte van God tot aan zijn geringste schepping), namelijk bovenaan de levende dingen, en de menselijke rassen werden eveneens hiërarchisch geordend, met de Europese mens aan de spits", schrijft de historicus Curtin. "Het resultaat was, dat het fundament werd gelegd voor een nieuwe, raciaal georiënteerde kijk op menselijke wezens en hun beschavingen. Als tussen de mensen markante verschillen konden worden vastgelegd in termen van fysieke raciale kenmerken, en als sommige culturen als veruit superieur aan andere werden beschouwd, leek daaruit te volgen dat het verschil in ras de oorzaak van de culturele superioriteit moest zijn geweest."⁹

Via het sociaal-Darwinisme, dat deze leer vooral toepaste op intern-Europese 'raciale' verschillen, kon zo de imperialistische ideologie weer onderdeel worden van de nationaal-socialistische. Maar ook in de arbeidersbeweging hadden racisme en chauvinisme hun doorwerking, en de historische scheiding tussen sociaal-demokraten en kommunisten kon erdoor worden versterkt. De ideologische aspecten van deze splitsing waren echter ook in meer directe zin verbonden met de internationalisatie van de produktie. Want waarom kon de sociaal-democratie zich aan de vooravond van de Eerste Wereldoorlog ontpoppen als bondgenoot van de imperialistische bourgeoisieën? Niet in de eerste plaats door de grijpstuiver die het imperialisme toen al speciaal voor het omkopen van de arbeiders reserveerde. Lenin's begrip van de 'arbeidersaristokratie' was in dat opzicht economistisch, en is vandaag de dag beslist onbruikbaar geworden. Nee,

9. Ph.D. Curtin, "Introduction: Imperialism as Intellectual History" p. xv & passim, in Dez., Ed., *Imperialism, Selected documents*, London/Basingstoke 1971.

eerder moet de verklaring voor de toenadering tussen de sociaal-democratie en de imperialistische bourgeoisie gezocht worden in de richting die Henriëtte Roland Holst aangeeft wanneer zij schrijft: "... Het koloniale kapitaal en zijn drager, de koloniale kapitalist, verschijnen in Nederland in al den glans van een uit de lucht gevallen rijkdom ...; de produktie en haar geheimen liggen verweg achter de linie, in de zuidelijke helft van de aardbol verborgen ..." En verderop: "... zoo wordt het koloniale kapitaal, overal waar het aan de macht is, tot een buffer in den klassenstrijd. Het geeft niet alleen geen aanleiding tot economischen strijd en tot de versterking der vakbeweging, maar het houdt ook de politieke bewustwording der arbeiders tegen, door op te treden als filantropisch, hervormingsgezind, en arbeidersvriendelijk element."¹⁰

De ideologie is hier dus de reflectie van materiële verhoudingen in de zin van een reflectie van hun gedeeltelijke onzichtbaarheid, en nog vandaag de dag moet dit ook het betrekkelijke gemak verklaren, waarmee gevoelens van mededogen of lotsverbondenheid, opgeroepen door de internationale vermaatschappelijking van de produktie, door de ideologen van het imperialisme (en ook hier speelt de sociaal-democratie een sleutelrol) kunnen worden omgesmeed tot ontwikkelingshulp aan Soeharto.

De vermaatschappelijking van de produktie en van het kapitaal zelf tenslotte gaan eveneens gepaard met spontane evidenties, die maar weinig overredingskracht behoeven om alom ingang te vinden. De 'manager-revolutie' is zo'n ogenschijnlijke 'waarheid als een koe'; het korporatisme, de theorie waarin de objektieve planmatigheid van het monopoliekapitalisme wordt (h)erkend en tegemoetgetreden met autoritaire gemeenschapszin, een andere. De relatie van de vermaatschappelijking met de tendens van de winstvoet om te dalen komt niet alleen tot uiting in vergrote staatssteun, tot en met nationalisatie, in tijden van crisis; het korporatisme is zelf een typische krisistheorie. Dat we nog in 1978 dagelijks via de TV worden uitgenodigd om 'met z'n allen' onder leiding van Van Agt, Den Uyl of allebei, de winstpositie van 'ons' bedrijfsleven te helpen verbeteren illustreert dat het korporatisme een organisch bestanddeel van het monopoliekapitalisme vormt. Er kan aan geappelleerd worden omdat het er 'in aanleg' al is, en in de crisis wordt er een verhevigd beroep op gedaan, zo goed als op andere integrerende elementen in het spontane bewustzijn. Tegelijkertijd mengt zich juist dan in de vanzelfsprekendheid van het kapitalisme een besef van zijn onhoudbaarheid (zie voor dit punt ook Stuurman, p. 348).

10. H. Roland Holst, *Kapitaal en arbeid in Nederland I* (1902) SUN-reprint, pp. 187/188.

Bij elkaar genomen geven deze, hier abstrakt beschouwde bewustzijnsinhouden inderdaad "een verward beeld van ambivalenties en tegenstrijdigheden te zien", zoals Stuurman schrijft. Er zijn "klassiek-liberale, godsdienstige, korporatistische, fascistische, technokratische, romantisch-konservatieve en verschillende socialistische ideologieën" (p. 163). Hun oorsprong als reflectie in het bewustzijn van de objectieve dynamiek van de kapitalistische produktiewijze wordt door deze pluriformiteit echter allerminst teniet gedaan. Juist als spontane, 'passieve' weerslag van de 'dynamische basis', als *ideologie*, remmen ze onophoudelijk de ontwikkeling van een actief bewustzijn dat zich aan de beperkingen ervan tracht te ontworstelen. Het klassebewustzijn van de arbeiders vormt hierop geen uitzondering. Lenin's theorie van de voorhoedepartij, ontwikkeld in de eerste jaren van deze eeuw, was op een begrip van deze 'kloof' tussen spontaan klassebewustzijn en wetenschappelijk socialisme gebaseerd en behoort alleen al daarom tot het abc van de marxistische politieke theorie.

2. Historische wortels van het ekonomisme

We zullen nu proberen een aantal wortels van het ekonomisme in de IIIe Internationale bloot te leggen. Dit ekonomisme is het impliciete mikpunt van Stuurmans kritiek maar wordt door hem niet als een historisch, maar slechts als wetenschapstheoretisch probleem behandeld. De verwarring wordt bovendien nog vergroot, doordat Stuurman aanknoopt bij de kritiek van Engels op het ekonomisme in de Duitse sociaal-demokratie rond 1890. Het ekonomisme is volgens Engels en, in navolging van deze, Stuurman "het reduceren van politiek en ideologie tot louter bijverschijnselen van de ekonomische *structuur*" (pp. 216-217). Het is echter de vraag of dit nu de kern van het ekonomisme in de Duitse sociaal-demokratie rond de eeuwwisseling is. Het centrale element in dit ekonomisme is *ons inziens* het niet meer in samenhang analyseren van politiek en ekonomie. Van Kautsky tot Hilferding zien we een tendens tot objektiveren van de ekonomie en subjektiveren van de politiek. Dit leidt tot de door Stuurman terecht gekritiseerde opvatting dat de ekonomie het rijk der noodzakelijkheid en de politiek het rijk der vrijheid is. De samenhang tussen politiek, ekonomie en ideologie die wij in de eerste paragraaf benadrukt hebben, verdwijnt uit het gezichtsveld. Het mechanisch afleiden van politiek en ideologie uit de ekonomische basis is zeker een vorm van ekonomisme maar is niet de essentie. In de praktijk van de Duitse sociaal-demokratie is de konsekwentie het loskoppelen van ekonomische en politieke strijd. De ekonomische strijd blijft steken in het al genoemde trade unionisme, de politieke strijd

verwordt tot parlementarisme. Kortom, de politieke pendant van het economisme in de Duitse sociaal-democratie is het *reformisme*, dat zich overigens in vrijwel alle partijen van de IIe Internationale voordoet en uiteindelijk zal leiden tot een splitsing in de arbeidersbeweging.

Ons vertrekpunt is het schisma in de arbeidersbeweging dat zijn oorsprong vindt in het bestaan van een reformistische en een revolutionaire stroming, maar zijn definitieve beslag kreeg na de oktober-revolutie in 1917 en het daaraan voorafgaande verraad van de sociaal-demokratische partijen van de IIe Internationale in 1914. In de oktober revolutie werd de Russische variant van het economisme in de IIe Internationale, waartegen Lenin al vanaf 1900 tegen gestreden had, definitief verslagen. In de jaren die volgden werd de arbeidersbeweging in de rest van Europa echter in het defensief gedrongen. De partijstrijd binnen de sociaal-demokratische partijen tussen de reformistische en de revolutionaire stroming leidde onder invloed van deze situatie tot een scheuring waarbij in vrijwel alle Europese landen de revolutionaire vleugels uittraden en zich als kommunistische partijen verenigden in de IIIe Internationale. Hiermee werd de principiële discussie tussen reformisten en revolutionairen verengd tot een discussie voor of tegen de Sovjet-Unie. De reformistische sociaal-democratie kon zich in deze discussie verschuilen achter een scherm van anti-sovjetisme. De nog jonge kommunistische partijen oriënteerden zich, ook in de nationale politieke strijd steeds meer op de buitenlandse politiek van de Sovjet-Unie. Een *zelfstandige* politieke strategie van de verschillende kommunistische partijen kwam daardoor niet van de grond.

Bovendien legde de overwinning van de bolsjewieken in combinatie met de nederlagen in West-Europa (met name het neerslaan van de revolutionaire bewegingen in Duitsland 1919) en het zich doorzetten van het reformisme in de sociaal-demokratische partijen, de basis voor een nieuwe vorm van economisme in de IIIe Internationale die geheel andere, maar niet minder ernstige consequenties heeft: politiek krijgt het gestalte in het stalinisme, theoretisch in een dogmatisering van het marxisme-leninisme. Deze ontwikkelingen, die in de Sovjet-Unie gepaard gingen met een noodgedwongen terugval op de strategie van het "Socialisme in één land", waren niet een uitvinding van Stalin, maar het gevolg van het onvermogen van de arbeidersbeweging om het einde van de Eerste Wereldoorlog om te zetten in een overwinning van de arbeidersklasse in West-Europa. Het directe gevolg voor de Sovjet-Unie waren een interventieoorlog en vervolgens isolement. Daar liggen de wortels van het stalinisme dat zich in de IIIe Internationale op theoretisch niveau uitte in een nieuwe vorm van economisme. Althusser spreekt in dit verband zelfs van een "posthume wraak van de IIe Internationale".

In welke vorm deed zich het economisme nu voor in de IIIe Internationale? De kern ervan was een economische ineenstortingstheorie waarbij de politieke en ideologische klassenstrijd uit deze economische theorie werd afgeleid met als gevolg dat de klassenstrijd als zodanig als centraal element in de theorie werd teruggedrongen. Deze ineenstortingstheorie moest telkens 'bijgesteld' worden als de werkelijke ontwikkelingen zich niet aan de 'theorie' wensten te houden. Het resultaat was een werkelijke catastrofe waarbij de in de theorie voorspelde catastrofe kinderspel was. Bij een dergelijk economisme ontvalt aan een politieke beoordeling elke wetenschappelijke basis, met als gevolg een volstrekte koersloosheid. Politieke zwenkingen zijn inherent aan een economistische theorie. Zo beoordeelde de Komintern het fascisme eerst als een verschijnsel van een achterlijk kapitalisme, om even later tot de konklusie te komen dat het juist een gevolg was van een zeer ontwikkeld kapitalisme. Het onvermogen van de Komintern om het fascisme een zelfstandige politieke en ideologische rol toe te kennen leidde aanvankelijk tot een ernstige onderschatting van het fascisme. Bij die onderschatting van het fascisme hoorde een verkeerde beoordeling van de sociaal-democratie, de sociaal-fascisme-theorie.

De strijd tegen het fascisme werd hierdoor belemmerd en als deze uiteindelijk toch op gang komt, betekent dat tevens een heropleving van de zelfstandige betekenis van de kommunistische partijen in de kapitalistische landen en van de marxistische theorie. Vanuit de praktische ervaring van de massastrijd tegen het fascisme (Volksfront 1934!) werd de sociaalfascisme-theorie gekritiseerd en uiteindelijk overboord gegooid. Op het zevende kongres van de Komintern in 1935 leverde niet Stalin, maar de Bulgaar Dimitrov en de Italiaan Togliatti de belangrijkste bijdragen.

In "Het Socialisme en de Natie" (1939) — een belangrijke bijdrage aan de marxistische politieke theorie in Nederland, door Stuurman merkwaardigerwijs zelfs in de literatuurlijst niet genoemd — schrijft mr. A.S. de Leeuw hierover: "Het zevende kongres van de Kommunistische Internationale, dat in de zomer van 1935 gehouden werd, bracht een vernieuwing van de Marxistische politiek. Dat gebeurde onder leiding van de kommunist die het fascisme uit eigen ervaring het beste kende, die er oog in oog tegenover gestaan had, Dimitrov."¹¹ Deze koerswijziging leidde

11. In hetzelfde boek echter wordt het stalinisme in de Sovjet-Unie zonder meer gesteund in de stelling dat de Trotskisten handlangers waren van het fascisme: "zij richtten veel schade aan; zij werden onschadelijk gemaakt voordat zij ook maar één van hun plannen konden uitvoeren. De vernietiging van het Trotskistisch-fascistisch eenheidsfront in de Sovjet-Unie was een van de zwaarste slagen, die het fascisme tot nog toe ontvangen heeft." (*SUN-reprint*, p. 315) Hoe de trotskistische handlangers schade

tot een grotere nadruk op het nationale karakter van de klassenstrijd, en vooral tot een herwaardering van de burgerlijke democratie. De nieuwe koers stelde de kommunistische partijen in staat alsnog de eenheid tegen he fascisme te smeden.

Zo zwak bleek echter nog de nieuwe oriëntatie, zo afhankelijk van de koers van de CPSU, dat de afsluiting van het Molotow-Ribbentrop-pakt in 1939 tot een ernstige verwarring binnen alle Europese kommunistische partijen leidde. De theoretische begeleiding van het Pakt stelde dat er weinig verschil was tussen het Duitse en het Engelse imperialisme. Twee jaar later werden de kapitalistische geallieerden door de Komintern als democratische bondgenoten binnengehaald. Weer twee jaar later werd de IIIe Internationale ontbonden om het overleg met Churchill en Roosevelt te vergemakkelijken. Tijdens de oorlog overwonnen de kommunistische partijen de verwarring, zodat ze een leidende rol in het verzet konden spelen. Het Molotov-Ribbentrop-pakt vormde bijvoorbeeld voor de CPN geen belemmering meer om acties te organiseren tegen de bezetter. Deze acties leidden uiteindelijk tot de Februaristaking van 1941.

Na de Tweede Wereldoorlog blijkt in de nationale strijd tegen het fascisme de basis te zijn gelegd voor een autonome politiek. Juist in die landen waar dat verzet een massaal karakter had gehad, en de kommunistische partijen een leidende rol speelden, bijvoorbeeld in Joegoslavië en Italië, werd een autonome positie opgeëist en werd een begin gemaakt met het verder ontwikkelen van de marxistische *politieke* theorie.

Aanvankelijk was het ook het geval in Nederland, waar de CPN-leiding onmiddellijk na de bevrijding met een initiatief kwam om de partij niet in zijn oude vorm te laten voortbestaan, maar te vervangen door een nieuwe organisatie, "Vrienden van De Waarheid". Dit initiatief was een uitdrukking van de gewijzigde opvattingen over een revolutionaire massa-politiek in Nederland. Het was echter geen lang leven beschoren, en wij willen hier ook niet suggereren dat de vernieuwingen op politiek en theoretisch terrein in genoemde landen zonder meer verbeteringen waren. Waar het om gaat is dat zij uitdrukking waren van een intensieve discussie over politieke vraagstukken van het marxisme.

De Koude Oorlog leidde er toe dat deze nieuwe impulsen in de marxistische politieke theorie zich niet doorzetten en het economisme weer de overhand kreeg. Immers, nadat de kommunistische partijen in West-Europa aanvankelijk een belangrijke rol hadden gespeeld in de

hebben kunnen aanrichten zonder dat ze 'ook maar een van hun plannen konden uitvoeren', legt De Leeuw (advokaat van beroep) niet uit.

ationale politiek, raakt de kommunistische beweging door het offensief van het Amerikaanse imperialisme nationaal en internationaal geïsoleerd. Al kwam het niet overal zo ver, dat de kommunistische partij werd verboden en haar leden in de gevangenis werden geworpen, zoals in West-Duitsland, overal werden kommunisten in hun politieke rechten beknot en brodeloos gemaakt. Deze situatie was bijna onvermijdelijk voedingsbodem voor sektarische tendenzen. En onmiddellijk treedt in de strategie van de kommunistische partijen een ekonomistische tweedeling op: de strijd om de direkte levensbehoeften en de elementaire rechten van de arbeiders enerzijds en een verdediging van de Sovjet-Unie anderzijds. De politieke strijd wordt, om het enigszins karikuraal te zeggen, verengd tot een verdediging van de vreedzame koëxistentie en het socialistisch perspectief tot een overwinning van socialistische landen die in een vreedzame, ekonomische wedijver tussen wereldsystemen tot stand komt. (Nota bene: een kwestie waar de ekonomistische tendens zich niet doorzet is met name in Nederland de strijd tegen het kolonialisme.) Een zelfstandige ontwikkeling van een politieke theorie wordt binnen de kommunistische partijen vrijwel onmogelijk. Het gebrek aan democratie binnen de kommunistische partijen en het gebrek aan autonomie ten opzichte van de CPSU lagen in elkaars verlengde.

Noch binnen de gestaliniseerde kommunistische partijen, noch binnen de door anti-kommunisme vergiftigde sociaaldemocratie was er plaats voor zelfstandige theorievorming. Het marxisme stagneerde en waar het zich nog ontwikkelde was dat buiten de georganiseerde arbeidersbeweging, in de weinige luttel die er in de Koude Oorlog nog bestonden, op sommige universiteiten aan sommige fakulteiten. De marxistische theorie laat zich echter niet straffeloos scheiden van de georganiseerde arbeidersbeweging. En het marxisme dat aldus ontstond draagt daar de sporen van. Het werk van de Frankfurter Schule, van Sartre, van Goldman, van Colletti en Althusser — om er enkele te noemen — heeft een sterk filosofisch en afstandelijk karakter en is meestal bijzonder ontoegankelijk. Anderen, met name kommunistische intellektuelen, verschansten zich in de studie van een ver verleden (bijvoorbeeld: Hill, Hobsbawm, Vilar). De officiële theorie van de kommunistische partijen was de Oosteuropese variant van het staatsmonopoliekapitalisme, die zijn verdiensten heeft gehad als ekonomische analyse, maar in zijn vulgaire versie toch een voortzetting was van de ekonomische ineenstortingstheorie uit de jaren dertig.

Het 20ste partijcongres van de CPSU verbrak de ban van het stalinisme en gaf weer zicht op een perspectief van democratie en autonomie. Maar pas de opleving van de politieke strijd in de zestiger jaren

(Vietnam, Parijs, Praag, maar ook Provo) bracht een herleving van de marxistische theorievorming in Europa met zich mee die enerzijds sterk beïnvloed werd door het marxisme-leninisme vanuit de kommunistische partijen, anderzijds door de marxistische theorievorming die zich op de universiteiten tegen alle verdrukking in, maar niet zonder averij, had weten te handhaven.

In dit proces herwonnen de West-europese kommunistische partijen moeizaam hun autonomie. Het "Eurokommunisme" is daar het meest besproken voorbeeld van. Binnen de kommunistische partijapparaten en in de relatie tussen de kommunistische partijen onderling echter blijkt het stalinisme zoals dat in de diverse praktijken en instituties zijn neerslag heeft gekregen, een hardnekkige vergroeiing te zijn. Dit uit zich op het niveau van de internationale betrekkingen in schendingen van de autonomie van kommunistische partijen (van de inval in Tjecho-Slowakije in 1968 tot de inmenging in interne partijaangelegenheden van de Britse kommunistische partij in 1977) en omgekeerd in het ontbreken van een serieuze analyse van wantoestanden in de Sovjet-Unie. Op het niveau van de partijorganisatie in een door centralisme gekortwiekte democratie. En op het niveau van de theorievorming in een vasthouden aan economistische opvattingen, gecompleteerd door een geschiedschrijving die nauwelijks bestaat of waarin alle politieke zwenkingen of verdwenen of gladgestreken zijn. Het stalinisme is voor de kommunistische partijen dan ook een nog grotendeels onverwerkt verleden en dient om die reden openlijk aan de orde gesteld en bestreden te worden.

3. Een inleiding in de marxistische politieke theorie?

3.1. *Wie over de marxistische politieke theorie wil spreken, kan over het kommunisme niet zwijgen*

Kritiek op het economisme is de rode draad die door Stuurman's boek loopt. Al in de inleiding wordt gesteld: "(...) de problemen van staat en politiek kunnen niet gereduceerd worden tot simpele 'bijverschijnselen' van de economische ontwikkeling, het historisch materialisme is meer dan een 'economische' geschiedopvatting" (p. 10). En in hoofdstuk acht formuleert hij het aldus: "Er bestaat in het hedendaagse marxisme nog steeds een sterke neiging tot 'economisme'; deze tendens heeft eigenlijk in de geschiedenis van de marxistische theorie altijd bestaan. In de meest vulgaire vorm bestond het economisme er in om alle historische ontwikkelingen op economische *faktoren* te herleiden. Maar ook de pogingen om politiek en ideologie tot louter bijverschijnselen van de economische *structuur* te reduceren, moeten er nog toe gerekend worden.

Nog bij het leven van de oude Engels staken deze tendenzen in de Duitse sociaaldemokratische partij de kop op" (pp. 216-17).

De laatste zin uit dit citaat wijst er op dat het 'ekonomisme' de theoretische uitdrukking is van het verdwijnen van het revolutionair perspectief in de arbeidersbeweging. Engels had wel oog voor het ekonomisme van de Duitse sociaaldemokratie, maar niet voor het reformisme wat daarmee gepaard ging en dat pas in 1914 haar ware aard zou tonen.

Stuurman maakt nu dezelfde fout als Engels door het ekonomisme als een zuiver wetenschapstheoretisch vraagstuk op te vatten en niet als de theoretische uitdrukking van een praktisch-politiek probleem. Van de klassieken was Lenin de eerste die het vraagstuk in volle omvang aan de orde stelde, maar deze wordt door Stuurman in dit verband niet genoemd. Toch richt juist Lenin zich bij de verdediging van zijn bolsjewistische partijconceptie met name tegen de ekonomisten die een scheiding tussen de ekonomische en de politieke strijd voorstaan: de ekonomische strijd zou gevoerd moeten worden in de vakbonden, de politieke strijd als onderdeel van de liberale oppositie. Daartegenover stelt Lenin de eenheid van de ekonomische, politieke en ideologische strijd en benadrukt het laatste in zijn stelling: "zonder revolutionaire theorie geen revolutionaire beweging."

Lenin benadrukt de eenheid van ekonomische, politieke en ideologische strijd omdat hij uitgaat van de scheiding die in het kapitalisme bestaat tussen politiek en ekonomie en de bewustzijnsvormen die door deze scheiding worden geproduceerd. De theorie van een voorhoede partij is erop gericht om in te grijpen in de spontane dynamiek van de klassenstrijd en de beperkingen die de kapitalistische verhoudingen aan het bewustzijn opleggen, te overwinnen. Het socialistisch perspectief wordt daardoor gekenmerkt dat getracht wordt de door het kapitalisme voortgebrachte scheiding tussen ekonomie, politiek en maatschappelijk bewustzijn op te heffen, en zodoende de *Eigenlogik* van het kapitalisme te vernietigen.

We hebben in paragraaf 2 aangegeven hoe het verdwijnen van een revolutionair perspectief uit de IIIe Internationale een nieuwe vorm van ekonomisme voortbrengt: het gedogmatiseerde marxisme-leninisme. Wanneer Stuurman nu deze vorm van ekonomisme kritiseert, mag hij zich niet beperken tot het zuiver theoretisch funderen van de relatieve autonomie van politieke en ideologische processen — iets wat hem dan ook niet lukt, zoals we nog zullen zien — maar zal hij moeten aangeven wat de relaties tussen die verschillende niveau's zijn en een strategisch concept moeten ontwikkelen om de scheiding tussen de verschillende niveau's op te heffen. Wanneer Stuurman het niet eens is met "de strategische

koncepties die aan de oktoberrevolutie waren ontleend" (p. 9), zal hij zich moeten verstaan met de historische dragers van deze koncepties: de kommunistische partijen.

Stuurman echter polimiseert in "Kapitalisme en burgerlijke staat" wel tegen het 'ekonomisme', maar behandelt niet de kommunistische partijen. Daardoor is het abstracte karakter van het boek te verklaren. En wel om twee redenen: in de eerste plaats richt Stuurman's kritiek zich tegen een onzichtbare tegenstander. In de tweede plaats is het onmogelijk de politieke en ideologische klassenstrijd te beschrijven, laat staan te begrijpen zonder de politieke organisatie van de arbeidersklasse in de analyse te betrekken. De sociaal-demokratie wordt door Stuurman wél behandeld, het kommunisme wordt in feite buiten de analyse gehouden. De oorzaak van dit falen is waarschijnlijk — paradoxaal genoeg — gedeeltelijk te wijten aan de kommunistische partij zelf. Zolang kritiek op de kommunistische partij gelijkgesteld wordt met anti-kommunisme, is de kans op serieuze discussie niet groot. Dat een dergelijke discussie echter een levensnoodzaak is voor het socialistisch perspectief in Nedeland, staat buiten kijf.

3.2. De gevaren van een strukturalistisch marxisme

Hebben we hierboven aangegeven dat Stuurman ten onrechte volstaat met een negatieve kritiek op het ekonomisme door het poneren van de relatieve autonomie van politiek en ideologie, dit uitgangspunt brengt hem bijna noodzakelijk in strijd met het marxisme zelf. In deze paragraaf zullen we trachten aan te tonen dat hij die strijd niet wint.

Startpunt van Stuurman's kritiek op het ekonomisme is het basisbovenbouw concept dat door Marx en Engels naar voren gebracht is als uitgangspunt voor het historisch materialisme. Volgens hem leidt dit concept noodzakelijk tot een ekonomistische geschiedopvatting. Daarom stelt hij in plaats daarvan de conceptie van "*het historisch proces als een complexe structuur van relatief autonome deelprocessen.*" (p. 219, kursivering in het origineel). Ieder van die deelprocessen vormt bij hem weer een zelfstandige structuur, dat wil zeggen: "een zichzelf reproducerend geheel van sociale verhoudingen". Over de samenhang tussen de structuren van economie, politiek en ideologie blijft hij erg vaag. Wel lezen we dat de economie een uniformerende werking heeft op de andere structuren, maar zijn belangrijkste konklusie staat verstopt in een noot op pagina 241: "... de wijze waarop de verschillende niveau's van de structuur in het kapitalisme samenhangen wordt bepaald door de genese van de elementen van die structuur. *De verdere konsekwenties die dit heeft voor de 'bewegingswetten' van de kapitalistische produktiewijze*

kunnen we hier niet onderzoeken. Dit is echter ook nog grotendeels een open vraag." (onderstreping van ons)

Deze door Stuurman tussen aanhalingstekens geplaatste bewegingswetten zijn volgens het marxisme nu precies de wetten en tendenzen die de — tegenstrijdige — ontwikkeling en reproductie van de *maatschappij* als geheel bepalen. Het zijn die wetten op basis waarvan, in tegenstelling tot hun utopische voorgangers, Marx en Engels de relaties tussen produktie, klassenstrijd, politiek en ideologie afleidden en waardoor het mogelijk werd van een *wetenschappelijk* socialisme te spreken.

De theorie die Marx in *Das Kapital* ontwikkelt is niet, zoals Stuurman meent, een theorie van de economische structuur. De kritiek op de politieke economie is zelf een theorie van de samenhang tussen economie, politiek en ideologie. Het is niet zo dat ons voor de laatste twee niveau's nog een *Kapitaal* te wachten staat. Wat Stuurman dus een open vraag noemt is nu juist de hamvraag van het historisch materialisme: de mogelijkheid van een wetenschappelijke fundering van het socialisme hangt ervan af. Laat men deze vraag 'open' dan dreigt zelfs het idee van de noodzakelijke samenhang tussen economie, politiek en bewustzijn op theoretisch niveau te worden losgelaten.

Om onze stelling te adstrueren zullen we nagaan wat Stuurman zegt over de ideologische structuur en de ideologische klassenstrijd, die volgens de schrijver wordt uitgevochten in de ideologische apparaten en wel tussen de met de twee hoofdklassen verbonden ideologieën. "De kern van de heersende ideologie is steeds dat de fundamentele wijziging van de bestaande produktiewijze onmogelijk, onrealistisch, utopisch, tegen gods wil, gevaarlijk, onwetenschappelijk en dus tot mislukken gedoemd is" lezen we op p. 156. "Het kritieke punt is dus, of, en in hoeverre, de onderdrukte klassen erin slagen om tegenover de dominante ideologie een eigen wereldbeeld te ontwikkelen, waarin de mogelijkheid en de bereikbaarheid van een andere wetenschappelijke orde tot uitdrukking wordt gebracht" En: "De mate waarin de onderdrukte klassen erin slagen een eigen autonome ideologie op te bouwen, kan zeer uiteenlopen al naar gelang de historische periode" (p. 157). Vijf bladzijden verder volgt dan een definitie van ideologie, die in het licht van het voorgaande verrassend is: "ideologie is een verwrongen, niet-wetenschappelijk beeld van de werkelijkheid" (p. 162). Verrassend, want hoe moeten we met deze definitie voor ons het marxisme nu beoordelen? Is het de ideologie van de arbeidersklasse? In dat geval zou de ondertitel van "Kapitalisme en burgerlijke staat" beter kunnen luiden "een inleiding in een verwrongen, niet-wetenschappelijk beeld van de politiek". Is het marxisme daarentegen wel wetenschap, dan heeft het zich kennelijk boven de klassenstrijd verheven. Aangezien dit

echter evenmin Stuurmans opvatting is (vgl. p. 166, waar hij schrijft dat de ideologische ontwikkelingen, die gepolariseerd zijn tussen bourgeoisie en proletariaat, ook de sociaalwetenschappelijke theorievorming omvatten, zij het "met een aantal geheel eigen problemen, die we hier niet kunnen behandelen"), kunnen we vaststellen dat Stuurman hier in zijn eigen definities verstrikt is geraakt.

De verwarring die hier ontstaat had voorkomen kunnen worden als Stuurman was uitgegaan van het begrip bewustzijn, en de verschillende niveau's die daarin zijn te onderscheiden: wetenschap kan dan worden opgevat als de hoogste graad van interne reflectie: als een vorm van bewustzijn waarin de maatschappelijke en theoretische vooronderstellingen van het denken worden begrepen en ter discussie gesteld. Een waterdichte scheiding tussen wetenschap en ideologie is dan niet te maken omdat de strijd in de wetenschap nu juist gaat om het ontdekken en verklaren van ideologische — verwrongen — beelden van de werkelijkheid. Het wetenschappelijk socialisme probeert daarbij in de politieke theorie de doorwerking van de door het kapitalisme zelf geproduceerde ideologische vooronderstellingen te bestrijden.

Zij doet dit niet door te verklaren dat bepaalde theorieën onjuist zijn omdat ze niet in het belang van de arbeidersklasse zijn (standpuntlogika!), maar door de materiële basis ervan te onderzoeken. Hierdoor wordt het mogelijk te onderscheiden tussen juiste en onjuiste elementen in de burgerlijke ideologie.

Wij nemen als voorbeeld de door Stuurman bekritiseerde Hobbesiaanse staatstheorie. Deze theorie gaat uit van de 'oorlog van allen tegen allen'. De staat rechtvaardigt zichzelf doordat hij effectieve macht uitoefent en zodoende een samenhangende maatschappelijke ordening in stand houdt. De verhinderende van de anarchie en de garantie van een regelmatig maatschappelijk verkeer is, zo stelt Hobbes, in het belang van alle individuen. (p. 24) Stuurman bekritiseert deze staatsafleiding vervolgens op twee punten. Ze is gebaseerd op het methodologisch individualisme (1) en gaat voorbij aan het bestaan van "politiek relevante maatschappelijke klassen" (2).

Deze kritiek is juist, maar niet voldoende om te verklaren waarom deze theorie in moderne varianten nog steeds stand houdt, zoals Stuurman zelf aangeeft als hij Van den Doel een Hobbesiaanse staatsconceptie aanwrijft. De Hobbesiaanse staatstheorie dankt zijn voortbestaan niet aan verkeerd gekozen methodologische uitgangspunten, maar in *eerste* instantie (en niet in *laatste* instantie) aan het kapitalistische cirkulatieproces zelf geproduceerde bewustzijnsvormen. De concurrentie immers is de 'oorlog van allen tegen allen'. De in het cirkulatieproces *werkelijk* bestaande

tendens tot individualisering doorkruist de klassensolidariteit: zowel die van de bourgeoisie als die van de arbeidersklasse. Zij vormt ook de materiële basis voor het methodologisch individualisme in de wetenschap. Hetzelfde geldt, mutatis mutandis, voor de ideologie van het recht waarin van maatschappelijke ongelijkheid tussen de warenbezitters wordt geabstraheerd. Stuurman zegt hierover: "Door zijn vorm en werking geeft het privaatrecht (...) voortdurend steun aan een Hobbesiaanse maatschappij-opvatting waarin de maatschappij verschijnt als een enorme massa van vormeloze individuen." (p. 73/74) Dit is volstrekt juist. Beide ideologieën echter, het burgerlijk recht én de Hobbesiaanse staatstheorie, zijn zelf op het cirkulatieproces gebaseerde bewustzijnsvormen en ontleen daaraan hun kracht: van Hobbes tot Van den Doel.

Stuurman postuleert in zijn boek het bestaan van een aparte ideologische structuur waarbinnen de ideologische klassenstrijd zich afspeelt. Weliswaar is die ideologische strijd verbonden met wat hij noemt de economische en politieke klassenstrijd maar over de wijze waarop die verbinding tot stand komt laat hij zich niet uit.

In de eerste paragraaf hebben we begrippen geïntroduceerd waarmee het mogelijk is de tegenstrijdigheden die het kapitalisme in het bewustzijn tot standbrengt te onderzoeken. Het is de industriële, sociale en geografische concentratie van de arbeiders, die de basis legt voor een spontaan klassenbewustzijn en voor de georganiseerde beweging van de arbeidersklasse (zie bij Stuurman onder andere p. 285). Maar het waren- en loonfetisjisme legt aan het klassebewustzijn tegelijk weer specifieke beperkingen op. Lenin's kritiek op het trade-unionisme was erop gericht die beperkingen te boven te komen. Daarin speelde bij hem, zoals we gezien hebben, het concept van de voorhoedepartij een centrale rol.

Waar het nu om gaat is dat al deze zaken al door de grondleggers van het marxisme zijn geanalyseerd, maar dat we in Stuurman's boek begrippen als waren- en loonfetisjisme, trade-unionisme, de conceptie van de voorhoedepartij, enzovoorts, niet vinden, ook niet in kritische zin. Het is duidelijk dat bij Stuurman het klassenbewustzijn niet al in een *specifiek beperkte vorm* voortkomt uit het kapitalistische productieproces zelf, waarbij de werkelijke ideologische strijdvraag is, in hoeverre een meeromvattend, boven de spontane reflectie uitgaand, *historisch* klassenbewustzijn daarop kan inwerken.

De dynamiek die eigen is aan het kapitalistische productieproces speelt in Stuurman's analyse eigenlijk geen rol. En omdat hij in zijn behandeling van de ideologische klassenstrijd de voortdurende wijzigingen in het maatschappelijk (re)productieproces niet betreft, legt hij ook geen verband tussen de (nieuwe) bewegingen en machtsorganen die daaruit

voortvloeien, en de manier waarop een ideologische crisis ontstaat en wordt uitgevochten. Daardoor blijft bij hem ook het aan Gramsci ontleende begrip hegemonie nietszeggend. Voor Stuurman zijn hegemonie en ideologie identieke begrippen. Volgens ons echter is de strijd om de hegemonie niet hetzelfde als de ideologische klassenstrijd, maar betekent hegemonie: het organiseren en verbinden van politieke, ideologische en economische macht in alle sectoren van de maatschappij. Met een dergelijk begrip van hegemonie kan ook de ideologische valkuil vermeden worden volgens welke de ideologische klassenstrijd uitsluitend op ideologisch niveau gewonnen of verloren kan worden. De juiste argumenten zijn belangrijk, zeker. Maar zonder de organisaties en bewegingen achter die argumenten hebben zelfs de beste argumenten geen schijn van kans.

4. Konklusie: een strategie voor de arbeidersbeweging?

De poging van Stuurman om het economisme in de marxistische theorie te bestrijden, leidt schipbreuk doordat het idee van een noodzakelijke samenhang tussen economie, politiek en ideologie op *theoretisch* niveau wordt losgelaten. En is dat niet in feite de kern, de continue lijn die door het gehele werk van Marx en Engels heenloopt? Van de "Kritiek op Hegel's Rechtsfilosofie", via de "Duitse Ideologie", tot aan "Het Kapitaal", is immers de centrale gedachte dat "de produktie van ideeën, voorstellingen, bewustzijn in eerste instantie direkt vervlochten (is) met de materiële aktiviteit en het materiële verkeer van de mens, de taal van het werkelijke leven."

Kautsky heeft in dit verband in zijn kritiek op Bernstein het volgende opgemerkt: "De methode is het beslissende in het marxistische socialisme, niet de resultaten. De laatste kunnen zich wijzigen, hebben zich in menig opzicht reeds gewijzigd en zullen zich in menig opzicht nog verder wijzigen in de loop van de ontwikkeling, die niet slechts nieuwe feiten, doch ook nieuwe middelen van onderzoek oplevert. (...) Maar indien men ons wil overhalen, van deze zo klare, zo vruchtbare, zo steekhoudend gebleken methode afstand te doen, dan zouden daarvoor krachtige beweeggronden moeten gelden en dan moet ons in plaats daarvan een minstens even klare en vruchtbare methode aangeboden worden."¹²

Stuurman slaagt er ons inziens niet in, een even klare en vruchtbare methode in de plaats te stellen voor die van de grondleggers van het marxisme. Natuurlijk kan niemand de 'eigen effectiviteit' van politiek en ideologie, de tendens tot verzelfstandiging van de staat, de eigen betekenis

12. *Te Elfder Ure* 17, Het marxistisch wetenschapsbegrip, p. 537.

van het recht en van de rechtstaat voor het functioneren van de waren-cirkulatie en de kapitaalakkumulatie ontkennen. Maar een structuur in de betekenis van "een *zichzelf reproducerend* geheel van sociale verhoudingen" is meer dan dat en moet aangetoond worden. Dit wordt door Stuurman niet gedaan, en dat kon ook niet. Waar hij, in navolging van Fennema,¹³ politiek definieert als het proces waardoor maatschappelijke tegenstellingen op het niveau van de staat tot uitdrukking komen, waar die maatschappelijke tegenstellingen geanalyseerd worden als problemen voortvloeiend uit de kapitaalakkumulatie, waar het proces van staatsvorming in alle vezels met die accumulatie is verbonden, *daar is geen zichzelf reproducerende structuur van de politiek*. Stuurman slaagt er in, de mechanismen van staat en politiek op heldere en meestal korrekte wijze uiteen te zetten. Zijn strukturalistische Marx-interpretatie heeft daaraan ons inziens echter weinig bijgedragen.

Waar het begrip van de politiek en de ideologie ontoereikend is, kan het niet anders of de elementen voor een strategie van de arbeidersklasse moeten onsamenvast en willekeurig blijven. Dit is dan ook het geval op het eind van het boek, waar Stuurman een behoedzame bijdrage levert aan de discussie over een uitweg uit de crisis. Er is een nieuwe economische politiek nodig, die zou moeten bestaan uit een kwalitatieve hervorming van de staatsinterventie op basis van een kompromis tussen de sociaal-democratie en de 'vooruitstrevende' fracties van het monopoliekapitaal. De centrale vraag is echter hoe deze nieuwe economische politiek zich verhoudt tot een socialistisch perspectief. Stuurman wijst wel op het uitzonderlijk grote belang van "de ontwikkelingen in de linkervleugel van de sociaal-democratie en de vakbeweging, en in de kommunistische beweging (het Eurokommunisme)." En ook ziet hij het grote gevaar van de scheiding tussen economische, politieke en ideologische strijd: "Het levensgevaarlijke dilemma tussen een nieuwe economische politiek en de ontmanteling van de burgerlijke democratie blijft van kracht zolang de arbeidersbeweging in West-Europa wél sterk genoeg is om de materiële afwenteling van de gevolgen van de crisis op de arbeidersklasse ten dele te verhinderen, maar niet sterk genoeg om de politieke en ideologische hegemonie van de heersende klasse in ernst ter discussie te stellen." (p. 382)

Tegenover de aan de oktoberrevolutie ontleende strategische concepties om de scheiding tussen economische, politieke en ideologische strijd te overwinnen, ontbreken bij Stuurman de aanzetten voor een *andere* weg naar het socialisme.

13. Zie M. Fennema, Graven naar Macht etc., *De Gids* jan.-febr. 1976 en ook Nogmaals graven naar Macht, *De Gids* juli 1976.